

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ПОЛЬСЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ В ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

© Виздрик В. С., 2014

Зроблено спробу розглянути наслідки впровадження польським урядом аграрної реформи, яка передбачала планомірну польську сільськогосподарську колонізацію українських земель за допомогою військового та цивільного осадництва. Аграрна політика не зупинила процесу здрібнення та зубожіння селянських господарств, а загострила соціальні та національні суперечності між українським та польським населенням краю.

Ключові слова: польський уряд, аграрна реформа, селянські господарства.

This article considers the results of the introduction agrarian reforms by the Polish government which included systematic agricultural colonization of the Ukrainian lands by Polish with the help of military and civilian colonization. The agricultural policy has not stopped the process of pauperization of the peasant farms exacerbated social and national contradictions between the Ukrainian and Polish people of the region. Eastern Galicia and a western part of Volyn of the interwar period of the last century became the center of socio-economic and socio-political inter-ethnic conflict between the Ukrainian and Polish people of the region. The government of Poland tried to give “Eastern lands” the Polish character and it held systematic agricultural policy in the eastern and south-eastern provinces which included the development of Ukrainian lands with the help of military and civilian colonists. They have become the social support of the economic policy of the government in the eastern border of Poland. It should be mention that agricultural reform which was led by the Polish government, starting from the legal normative base and completing its realization, was anti-Ukrainian. The consequence of socio-economic policy of the state the aggravation of the land problem and discontent of the Ukrainian peasants that was one of the main reason of peasant protests and development of the Ukrainian national liberation movement.

Key words: Polish government, agrarian reforms, Ukrainian peasants.

Актуальність теми та постановка проблеми. Оптимальне вирішення сільськогосподарських проблем значною мірою залежить від державних органів, які повинні прискорювати становлення ринкових відносин. Науково-дослідні установи, численні господарські товариства покликані спостерігати за розвитком ринкової економіки та надавати кваліфіковану підтримку селу. Розбудова незалежної української держави вимагає глибокого вивчення і критичного осмислення суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, що відбувалися на західноукраїнських землях міжвоєнного періоду під владою Польщі. Аграрна політика держави має передбачати рівні можливості та поєднання різноманітних форм власності на землю і господарювання (фермерських, індивідуальних, колективних, асоціаційних, акціонерних), врахування землеробських традицій аграріїв, притаманних тим чи іншим регіонам держави.

Одним з основних соціально-економічних чинників Польської держави був розвиток сільського господарства регіону. Урядова політика була направлена на реформування аграрного устрою, виникнення самостійних господарств різних типів, формування земельного ринку. Перебудова аграрного устрою загострила соціальні та національні суперечності на західно-українських землях.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Аграрні відносини на західноукраїнських землях у міжвоєнний період стали предметом вивчення уже в 1930-х роках як серед українських (С. Баран [2], К. Коберський [9], Є. Храпливий [18]), так і серед польських (Ф. Буяк [20], М. Сич [26], Я. Топольський [27]) науковців.

Актуальні питання соціально-економічної історії галицького села у 20–30-х роках ХХ ст. відображені у працях Г. Ковальчак [10], С. Злупка [7], Ю. Сливки [15], С. Макарчука [12], І. Васюти [3] та ін. Однак аналіз історіографії з цієї проблеми показує, що ця тема недостатньо висвітлена, як в узагальнювальних працях з історії України та Польщі, так і спеціальних дослідженнях українських та зарубіжних дослідників.

Мета та завдання дослідження. У цій роботі зроблено спробу проаналізувати соціально-економічні наслідки польської аграрної політики для розвитку краю.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Польська політика в аграрному секторі економіки чітко розмежовувалася щодо корінної польської території та “східних кресів”. Стосовно західноукраїнських земель планувалася негайна колонізація, яка мала бути головним методом посилення політичного й економічного впливу на завойованих землях. Польські осадники були покликані створити підставу польського панування в Західній Україні, стати опорою владі, посилити оборону східних кордонів.

Польська урядова аграрна політика на західноукраїнських землях ставила перед собою такі основні завдання: освоєння зруйнованих війнами сільськогосподарських угідь; збереження поміщицьких маєтків; передачу розparcelьованих земель польським осадникам; вирішення проблеми аграрного перенаселення на етнічних польських землях; отримання підтримки та довіри з боку польського населення без урахування економічної доцільності; інтеграцію українських земель у єдиний господарський організм, де галицьке село розглядалося як резерв дешевої робочої сили та сільськогосподарської продукції. За таких умов реалізація аграрної політики насильницькими методами, нехтування інтересами непольського селянства, яке становило домінуючу більшість, заздалегідь ставили сільське господарство краю в нерівноправне становище.

У своїх виступах під час сеймових дебатів із проблем аграрної реформи польські політики неодноразово підкреслювали, що ця реформа – справа національної ваги. Прем'єр-міністр Польщі В. Вітос заявляв: “Земельну реформу ми розглядаємо не тільки як соціально-економічну, але й як державну і національну проблему, полагодження якої розширить кордони нашої Вітчизни” [8, с. 226]. Так, член польської народної партії “Пяст” Я. Домбський у виступі на засіданні сейму 7 липня 1919 р. наголосив, що “... власне на кресах велика власність повинна бути якнайшвидше розparcelьована між польськими селянами... Якщо сьогодні маємо Україну..., причина цього в тому, що сьогодні деякі не розуміють національного значення сільськогосподарської реформи” [1, с. 147].

Колонізація земель Східної Галичини польськими осадниками відбувалася в кілька етапів. Постанова сейму від 10 липня 1919 р. започаткувала аграрну реформу і розпочала “викуп більших посіlostей і ґрунтів мертвої руки”. Викуплені землі уряд віддавав у власність у такому порядку: фільварочній службі (яка всюди була польською); польським легіонерам та інвалідам; польським колоністам; місцевим селянам у випадку, коли цьому не стоять на перешкоді державні інтереси. Господарська комісія сейму виділяла колонізаційному фонду 50 млн. марок на переселення польських селян із Західної до Східної Галичини [11, с. 168]. Кредитуванням земельної реформи займався створений в 1919 р. Державний сільськогосподарський банк, через який переказувалися спеціальні кошти, відпущені урядом.

Закон “Про здійснення земельної реформи” від 15 липня 1920 р. передбачав створення спеціального фонду із земель колишніх правлячих династій, державних, “Селянського банку”, “Прусської колонізаторської комісії”, громадських, занедбаних, частково церковних, а також понаднормових поміщицьких, які повинна була вилучити держава. З цього фонду планувалося наділити землю насамперед офіцерів і солдатів Польської армії, безземельних і малоземельних селян із корінної Польщі, а також сільських робітників, які залишилися без роботи у зв'язку з parcelляцією.

Поряд із цим відмінялися залишки феодалізму – “сервітути” – спільне користування селян та поміщиків пасовищами, сіножатями, лісами, водоймами, дамбами тощо. Коли в центральних воєводствах норма землі, що не підлягала примусовому викупу, становила 60–180 га, то для східних, “де цього вимагатиме інтерес держави”, цифра була піднесена до 400 га. Уже протягом першого періоду колонізації (14 вересня 1919 р. – 30 червня 1920 р.) на 69 тисячах га землі Східної Галичини було поселено 12 тисяч польських родин, або близько 60 тисяч осіб з етнографічної Польщі [1, с. 147].

Завершення другого етапу колонізації, яке відбулося у січні 1923 р., на східних землях оселилося 16 тисяч польських родин, які прибули із Західної Галичини. Значні державні кредити та різноманітні пільги приваблювали вигідними умовами й сприяли напливу польських мігрантів. Польський колоніст мав можливість стати відразу незалежним господарем, оскільки діставав не менше 15 моргів доброї землі, кредит на закупівлю сільськогосподарських машин і реманенту, матеріал на спорудження житлового будинку й господарських будівель.

Політика держави в аграрному секторі відкривала можливості для збагачення заможним і підприємливим господарям-полякам, а також різноманітним спекулянтам. З цією метою був створений державний парцеляційний фонд, що перебував у розпорядженні Головного земельного управління. З 1923 р. загальне керівництво й контроль за здійсненням земельної політики покладалися на Міністерство аграрної реформи, на місцях – на окружні, повітові земельні управління та комісії [19, sygn. 1740].

Одним з головних наслідків “парцеляції” стало різке підвищення ціни на землю в Галичині. Купити землю могли люди середнього достатку або поляки, які отримували державний кредит зі значними знижками. Незважаючи на перенаселеність і земельний голод, польські переселенці отримували кращі ділянки землі, а в деяких повітах продавати землю українцям суворо заборонялося [23, s. 268–269].

На 1923 р. припадає найвищий пік парцеляції в Східній Галичині за весь міжвоєнний період, коли було розпарцельовано 53287 га землі, в 1927 р., відповідно, – 24 тисячі га, в 1932 р. – 17316 га, в 1935 р. – 7840 га [16, с. 32–33]. За умов аграрного перенаселення в центральних воєводствах земля набула особливого соціально-економічного значення. Вважалося, що “землю – злодій не вкраде, вода – не забере, вогонь – не спалить” [4].

Вирішення гостроти земельного дефіциту й соціальної напруги в корінній Польщі відбувалося за рахунок земельного фонду в “східних кресах”. Така аграрна політика уряду посилювала негативні тенденції в українських етнічних землях, оскільки тут ніколи не було “зайвої” землі. Військова колонізація стримувалася через відсутність належної фінансової допомоги новоствореним господарствам. Економісти й політики швидко переконалися, що військове осадництво не дає бажаних економічних і політичних результатів. Насамперед давалися взнаки непрофесійність колишніх військових й ізоляція від місцевого населення з причини ненависті до всього польського, поглибленої почуттям приниженої національної гідності [25, s. 3, 11]. Необхідно зазначити, що військові колоністи перебували в найбільш привілейованому стані. Держава забезпечувала їх безкоштовними земельними наділами, вони мали право на отримання безповоротної позики від держави, а також користувалися пільговими короткотерміновими й довготерміновими кредитами [24].

Щодо цивільних осадників, то не маючи достатньої кількості коштів, вони позичали їх у фінансово-кредитних установах на умовах іпотеки – застави частини або всього майна з розрахунком розплатитися в майбутньому. Значна частина колоністів, вчасно не сплативши борги, так і не отримала документів на право власності. Так, у Станіславському воєводстві 38 % від загальної кількості осадників не мали документів на володіння земельними наділами, в Тернопільському – 30 %, у Львівському – 28 % [16, с. 71]. Новоприбулі колоністи, як правило, у переважній своїй більшості були бідними і потребували постійної допомоги від уряду. Через вороже ставлення місцевого населення, брак інвентарю, технічних і матеріальних засобів осадники не були впевнені у своєму майбутньому. Існувала загроза, що при першій несприятливій ситуації колоніст спасує перед труднощами й продасть землю місцевому селянину. Різні джерела містять розбіжності щодо чисельності польських колоністів. Це пояснюється і тим, що частина осадників вирішувала не працювати на землі та переселялася в міста, де отримувала привілейоване становище. Їм пропонували посади дрібних чиновників, поштових і залізничних службовців.

Основний потік колоністів розселявся на території Східної Галичини, де спрямовувався на найродючіші землі і в прикордонні повіти, особливо в Тернопільське воєводство. Нечисленною була громада колоністів у пригірській і особливо в гірській смузі Карпат [19, sygn. 1733].

Парцеляційні товариства, керівники політичних партій, представники влади, депутати сейму активно займалися у цей час спекуляцією землі та хабарництвом. Великі землевласники парцелювали найгірші землі з тим, щоб отримати прибутки для налагодження роботи у своїх фільварках. Уже в наступні роки в парцеляційний обіг надходило все менше землі, внаслідок чого ціни на неї постійно зростали, забезпечуючи стабільний прибуток причетним до цих операцій різним особам. Парцеляцію проводили землевласники або відповідні спілки та банки під наглядом земельних управлінь. Продажем і парцеляцією займалися товариство “Земля”, Галицький поміщицький кредитний банк, який створив у Львові “Відділ парцеляційний”, Аграрно-осадницьке товариство, Польське бюро парцеляційне, Дисконтний банк, товариство “Польска Глеба”, спілка “Парцеля”, акційне товариство в Ланцуті з філіями, Народна парцеляційна спілка, Бюро обробітку землі й інші [16, с. 32].

Сейм ухвалив новий закон “Про виконання земельної реформи” від 20 серпня 1925 р., який передбачав обов’язковий викуп урядом приватновласницької землі вже не за половину її середньої ринкової ціни, а за ціною, яку встановлювали державні комісії. Проведення реформи ґрунтується на добровільній парцеляції, яку й далі проводили здебільшого самі поміщики за спекулятивними цінами. Міністра аграрних реформ, який керував осадництвом і колонізацією, наділили надзвичайним правом на свій розсуд призначати частину або й увесь земельний фонд на колонізацію [16, с. 19]. Така урядова політика польського осадництва “на кресах” й надалі становила основну складову економічного курсу Польщі. Загалом упродовж 1919–1929 рр. у Західній Україні було створено понад 77 тисяч господарств польських селян, котрі заволоділи понад 600 тисячами га землі [22, s. 167]. В умовах земельного голоду та перенаселення антиукраїнська політика влади вела до все більшого загострення національних відносин.

Соціально-економічна урядова політика щодо українського села призводила до масової еміграції українців за кордон у пошуках будь-якого заробітку та кращого життя. На їхнє місце прибували поляки – нерідко носії польського шовінізму. Новоприбулі колоністи об’єднувалися в “спортивні” товариства “Стшелец”, “Легіон млодих”, “Союз легіоністів”, господарські “Кулка рольнічого” й ін. Їх метою було організоване протистояння неполякам, в першу чергу збройне залякування місцевих селян-українців [6, спр.1036, арк. 24; спр. 2355, арк. 18; спр. 2803, арк. 34].

Після державного перевороту в травні 1926 р., коли фактичну владу в Польщі перебрав Ю. Пілсудський, політика уряду не змінилася, вона і далі носила асиміляційний та колонізаційний характер. Офіційна програма пілсудчиків мала на меті замінити скомпрометовану ендецьку політику примусової денационалізації федералістською програмою державної асиміляції, яка відрізнялася лише методами здійснення. Нова державна програма мала створити ілюзію цілковитої рівності усіх націй, що на практиці означало нейтралізацію наростаючого українського національно-визвольного руху.

Утворене в 1927 р. проурядове парламентське об’єднання – Безпартійний блок співпраці з урядом (ББСУ) – задекларувало наміри вирішення господарських і культурних проблем національних меншин із метою примирення їх із Польською державою. Однак до суттєвого вирішення національних, релігійних, економічних проблем українського села не дійшло. Оскільки такі наміри поєднувалися з рішучим відстоюванням існуючої на користь польських поміщиків структури земельної власності на західноукраїнських землях, зміцнення польського стану посідання та рішучою протидією будь-яким національно-політичним рухам [21, s. 117]. Отже, український селянин мав справу з добре організованою силою, яка включала державні органи, політичні партії, мережу громадських і господарських інституцій.

Польська влада шукала нових шляхів “вирішення” аграрного питання, що було зумовлено як непопулярністю офіційної політики на теренах Східної Галичини, так і активізацією національно-визвольного руху, безуспішними спробами його нейтралізації.

Новацією санаційного уряду (“санація” – оздоровлення політичних стосунків) стала поява в 1928 р. у кожному західноукраїнському воєводстві т. зв. регіональних комітетів, у складі яких

діяли відділи освіти, фінансів, промисловості, торгівлі, рільного й лісового господарств, самоврядування. Політика регіоналізму, реалізуючи на практиці санаційну концепцію державної асиміляції, передбачала підпорядкування владі усіх проявів його господарської і культурної самодіяльності, відвернення українського селянства від національної інтелігенції [22, с. 25].

Восени 1929 р. Польщу охопила світова економічна криза, яка відразу вдарила по незахищеному українському селянству. Українсько-польські суперечності поглиблювалися в міру загострення економічної ситуації в країні. Не сприяли нормалізації міжнаціональних відносин і земельні спекулятивні махінації польських військових та цивільних колоністів. Зловживаючи широкою державною фінансовою підтримкою та різноманітними пільгами, вони розглядали колонізацію як спосіб легкої особистої наживи. Серед причин, що спонукали частину колоністів до цих дій, була заборгованість, конфлікти з українськими селянами, відсутність косяолів, шкіл, незадовільний стан доріг тощо [19, sygn. 1305].

Замість того, щоб частково зняти політичну напругу в регіоні, польський уряд у 1930 р. провів масові каральні акції на українських землях, які отримали назву “пацифікація” (“утихомирення”, “умиротворення”). Каральні експедиції вчинили погроми приблизно у 800 населених пунктах 16 повітах Східної Галичини [22, с. 183]. У відповідь на жорстокі репресії влади поширилися нелегальні виступи. Саботажні, терористичні акції масово охопили повіти краю і переросли в широкий, значною мірою стихійний, національно-визвольний і аграрний рух [5, спр. 548, арк. 180].

Польське суспільство активізацію українського національно-визвольного руху сприймало як антидержавну діяльність, а окремішність українців і невирішеність аграрної проблеми – як замах на польськість цих земель. Урядові кола розглядали “українське питання” крізь призму власної боротьби за державну незалежність і “безпідставність” претензій українців на ці галицькі території [5, спр. 537, арк. 41].

Схвалений польським сеймом у січні 1932 р. законопроект передбачав загальну військову колонізацію східних воєводств. Створювався новий запас земель для забезпечення військових колоністів. Йшлося про заснування близько 600 осадницьких господарств із володінням до 45 га землі кожному [5, спр. 675, арк. 40]. Місцевій владі надали право міняти військовим осадникам гірші землі на кращі та виплачували по 500 злотих компенсації за переселення. Для покриття витрат, пов’язаних із реалізацією нового законопроекту, створювався спеціальний фонд. Військових колоністів також фінансувало створене в червні 1934 р. у Львові “Земельне парцеляційне товариство” з фондом у 800 тисяч злотих [13].

Для Львівського, Станіславівського й Тернопільського воєводств уряд створив у квітні 1933 р. Хліборобську Палату у Львові. На території трьох східногалицьких воєводств створювалося 17 виборчих округів для вибору радників Палати. Оскільки повітове самоврядування знаходилося в польських руках, то українські аграрії впливу на вибір радників не мали. Єдиним виразником інтересів українського селянства виступало надалі товариство “Сільський Господар”.

Слід зазначити, що деяке поліпшення економічного й культурного становища українців у Польщі спричинила польсько-українська угода “нормалізації” 1935 р., оскільки вона була укладена з урядовим табором, який на той час мав у своїх руках головні важелі політичного управління країною. Однак польські шовіністичні кола не бажали рахуватися з інтересами українців, продовжувалася аграрна колонізація Східної Галичини. Але закон від 14 квітня 1937 р. не дозволяв купувати землю з парцеляції на доповнення малоземельних господарств і позбавляв робочих місць безземельних халупників і малоземельних селян. Без дозволу староства не можна було продавати або частинами ділити, орендувати, заставляти, “обтяжувати” господарства іншими повинностями, а також власник земельної ділянки був зобов’язаний особисто господарювати на ній. Стосовно тих осіб, які цього припису не дотримувалися б, передбачався тюремний арешт до трьох місяців і штраф у розмірі 3000 польських злотих, а також “усунення” із землі. Земельна ділянка цієї особи, за висновком старости, підлягала примусовому викупу або парцеляції. Без дозволу старости не можна було викуповувати земельні наділи, які продавалися з ліцитації. Господарства, що виникли з парцеляції в період з першого вересня 1919 р. – до чотирнадцятого травня 1937 р., могли підлягати різноманітним юридичним обмеженням на розсуд старости. Отже, ті особи, що не встигли

оформити у відповідний спосіб документи на землю, викуплену від колоністів, першими потрапляли під дію цього закону. Польський уряд вживав найрізноманітніших заходів із тим, аби земля не потрапляла в українські руки [14].

Закон про кордони держави, ухвалений 22 січня 1937 р., спричинив новий виток польсько-українського протистояння. На підставі новоухваленого закону влада в прикордонних повітах допускала до набуття і володіння нерухомістю, а також заняття ремеслом і торгівлею тільки поляків. На початку 1939 р. Кабінет міністрів Польщі підготував радикальний план ліквідації “української проблеми”. 18 березня 1939 р. Рада міністрів ухвалила розпорядження Міністерству сільського господарства повністю виселити непольський елемент із прикордонної зони [6, спр. 3283, арк. 84].

Польський уряд з другої половини 30-х років XX ст., намагаючись зміцнити осадництво як політично, так і економічно, призупинив переселення з центральних воєводств незаможних селян. Спеціальна інструкція дозволяла польським безземельним селянам переселятися на “східні креси” у виняткових випадках, зокрема, при об’єднанні дрібних спадкових господарств. До претендентів в осадники висувалися нові вимоги, вони мусили володіти господарською кваліфікацією і відповідними матеріальними засобами. Кожен кандидат у колоністи повинен був мати не менше 3 тисяч злотих для придбання землі та приміщень [16, с. 49].

Захоплення українських земель військовими та цивільними осадниками, передача парцельованих поміщицьких маєтків полякам значно загострили проблему безземелля українського селянства, погіршили загальні умови його існування. У зв’язку з цим усе більшого розмаху набирала проблема захисту економічних інтересів українського населення.

Урядова аграрна політика Другої Речі Посполитої міжвоєнного періоду, маневруючи між становими інтересами польського панства й українського селянства, була спрямована на реформування аграрного устрою, відповідно до нових вимог часу – піднесення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, розвитку товарно-грошових відносин. Проте позитивні зміни мало торкнулися земель Східної Галичини. Політика держави на західноукраїнських теренах не вирішила одвічної проблеми аграрного перенаселення і переважно була спрямована на створення міцної опори владі через проведення осадницької колонізації, що спричинило до загострення міжнаціональних відносин. Збільшення кількості польського населення у воєводствах Східної Галичини щонайбільше на 5 % (Тернопільщина з 31,3 % в 1921 р. до 36,6 % – в 1931 р.) не могло мати істотного значення для зміцнення оборони країни, не беручи до уваги економічні фактори – значні кошти на їх систематичну підтримку.

Антиукраїнська політика держави налаштовувала ворожо мільйонні маси місцевого українського населення. Незважаючи на розуміння великою кількістю польських політиків і вчених шкідливості таких заходів для інтересів держави, протягом усього міжвоєнного періоду осадницька колонізація краю залишалася головним напрямом аграрної політики. Заходи керівництва Польщі в аграрному секторі істотно не вплинули на зміну соціальної структури східногалицького села. Якщо в 1921 р. група господарств із володіннями до 2-х га становила 48,7 %, то в 1931 – 37,3 %, до 5 га – відповідно 32,8 та 39,5 %, до 10 га – 14 та 18,2 %, до 20 га – 3,8 та 4 %, а до 50 га – 0,7 та 0,6 %. Але, власне, остання група господарств займала в 1931 р. 52,6 % від усіх сільськогосподарських угідь [8, с. 227]. Отже, внаслідок аграрної реформи велика земельна власність на західноукраїнській території залишалася, по суті, недоторканою.

Можна стверджувати, що вирішення земельного питання польського селянства держава прагнула шляхом колонізації Східної Галичини й усунення місцевого населення від участі в аграрній реформі. Акцент робився на першочерговій колонізації стратегічно важливих земель – прикордонних смуг, приміських зон, придорожніх територій, уздовж залізничних колій, вузлових станцій. Завдання полягало у тому, щоб компактним польським валом розчленувати етнографічну українську територію з метою якнайшвидшої полонізації. Будучи економічно закабаленим і національно поневоленим, український аграрій швидко розорився. Хоча пріоритетним мало б бути формування фермерського сектору на основі традиційних, численних хутірських господарств. Але польський уряд відкрито ігнорував проблеми українського селянина. Це призвело до переплетення невирішених економічних, національних, соціальних проблем і позначилося на активізації

визвольної боротьби народних мас. Саме тому вирішення своїх суспільно-політичних і соціально-економічних проблем значна частина національно свідомого українського селянства пов'язувала з досягненням політичної незалежності.

Узагальнення та впровадження на практиці історично-економічного досвіду розвитку ринкової економіки на західноукраїнських землях є важливим загальнонаціональним завданням, яке потребує подальших досліджень на перспективу.

1. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 1998. – Вип. 33. – С. 146–153. 2. Баран С. Земельні справи в Галичині. – Авсбург: Вид-во Об'єднання Українських Кооперативів на еміграції, 1948. – 20 с. 3. Васюта І. Галицько-Волинське село між світовими війнами: монографія /Іван Васюта. – Львів: Каменяр, 2010. – 507 с. 4. Гнип С. М. 1924 р. н. // Побут і повсякденність українських аграріїв Східної Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.) // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк, 2007. – С. 53–56. 5. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 1. 6. Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 1. 7. Злупко С. Економічна думка України (від давнини до сучасності). – Львів, 2000. – 491 с. 8. Історія українського селянства: у 2-х т. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 660 с. 9. Коберський К. Буквар кооперації. – Львів, 1939. – 158 с. 10. Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К.: Наук. думка, 1988. – 250 с. 11. Магас Д. Історичний начерк до трагедії Галицької України. (Рік і місце видання відсутні). – 253 с. 12. Макарчук С. А. Етносоціальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов: Вища шк., 1983. – 225 с. 13. На допомогу нашим гуцулам // Сільський Господар. – 1932. – 15 квітня. 14. Обмеження обороту землею, що походить з парцеляції // Сільський Господар, 1937. – 1 вересн. 15. Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К.: Наук. думка, 1973. – 255 с. 16. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 112 с. 17. Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). – Івано-Франківськ, 1994. – 144 с. 18. Храпливий Є. Сільське господарство Галицько-Волинських земель. – Львів: Накладом фонду “Учітеся брати мої”, 1936. – 347 с. 19. Archiwum Aktyw Nowych w Warszawie. Z. Ministerstwo spraw wewnkrznych. 20. Вижак Ф. Uwagi krytyczne o naszej reformie rolnej. – Warszawa [s. n.], 1921. – 159 s. 21. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodoswociowej rząduw polskich w latach 1921–1939. – Warszawa, 1979. – 262 s. 22. Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej. – Warszawa, 1967. 23. Madajczyk Cz. Burżuazjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce(1918 – 1939). – Warszawa, 1956. 24. Nasz kredyt // Rolnik. 1924. – 6 stycznia. 25. Studnicki W. W sprawie osadnictwa żołnierskiego na ziemiach wschodnich. – Warszawa: [s. n.], [bez roku wyd.]. 26. Sycz M. Spoldzielczosc Ukrainka w Galicji. – Warszawa, 1986. – 286 s. 27. Topolski J. Polska XX wieku. 1914–1945. – Warszawa, 1986. – 208 s.